

Сирінський Роман Аркадійович,

кандидат філософських наук,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

головний редактор Інформаційного агентства «Контекст-Причорномор'я»

orcid.org/0009-0003-0273-4120

syrinsky@ukr.net

ПОГЛЯДИ КАРЛА МАРКСА І ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА НА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СВІТІ ТА ЇХ НАСТУПНА ТРАНСФОРМАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу поглядів Карла Маркса та Фрідріха Енгельса на проблематику міжнародних відносин у контексті розгортання в Європі комуністичних та загалом революційних настроїв та розвінчання радянських міфологем про їх гуманістичність та невідповідність практикам, які мали місце в національних політиках СРСР та низці інших комуністичних режимів. На основі аналізу багатьох текстів основоположників марксизму, які раніше почасти залишались поза увагою дослідників, автор доводить наявність у них поглядів, які межують з німецьким націоналізмом чи навіть шовінізмом, відмінним від німецьких нацистів лише тим, що право за збереження в майбутньому як нації «надавалось» народам, котрі на середину ХХ століття проявили себе як «революційні», тобто досягли серйозних успіхів у розвитку економіки, що своєю чергою призвело до формування класу капіталістів та його опонента – класу пролетарів як революційної сили. У центрі уваги автора перебувають роботи Маркса та Енгельса, в яких висловлюється зневага не лише до слов'янських народів, котрі на час написання творів майже всі були бездержавними, а й до менших (у кількісному порівнянні з німцями чи французами наприклад) націй Західної Європи – данчан, голландців чи бельгійців, що через століття стали активними поборниками створення Європейського Союзу – моделі співіснування націй, найбільш на поточний момент сприятливої для задоволення і соціальних, і національних потреб кожного включеного до неї індивіда. Таким чином, доводиться і внесок засновників «пролетарського інтернаціоналізму» у дослідження сучасних їм суспільних проблем, і можливість вирішення цих проблем іншими способами, ніж це робили радянські послідовники Маркса та Енгельса, реалізуючи ленінську концепцію «злиття націй», що на практиці означала асиміляцію росіянами, як найбільш «революційним» народом, усіх інших народів, які підпали під їхню владу.

Ключові слова: асиміляція, інтернаціоналізм, шовінізм, націоналізм, ідентичність, російська агресія, месіанство.

Syrinskyi Roman,

Candidate of Philosophical Sciences,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Information agency "Context-Prichernomorie"

orcid.org/0009-0003-0273-4120

syrinsky@ukr.net

THE VIEWS OF MARX AND ENGELS ON THE PROSPECTS OF THE INTERNATIONAL RELATIONS GLOBAL DEVELOPMENT AND THEIR SUBSEQUENT TRANSFORMATION

The article is devoted to the analysis of the views of Karl Marx and Friedrich Engels on the issue of international relations in the context of the development of communist and generally revolutionary attitudes in Europe, as well as the debunking of Soviet mythologists about their humanism and inconsistency with the practices that took place in the national policies of the USSR and a number of other communist regimes. Based on the analysis of a big number of Marxism founders' writings, which were previously often overlooked by researchers, the author proves the presence of views in them that border on German nationalism or even chauvinism, differing from the German

Nazis only in that the right to remain in the future as a nation “was granted” only to nations, which in the middle of the 20th century showed themselves to be “revolutionary”, that is, achieved serious success in the development of the economy, which in turn led to the formation of the capitalist class and its opponent – the proletarian class as a revolutionary force. The author focuses on the works of Marx and Engels, in which contempt is expressed not only for the Slavic peoples, who were almost all stateless at the time of writing, but also for the smaller (for example, in comparison with the Germans or the French) nations of Western Europe – the Danes, the Dutch or Belgians, who a century later became active supporters of the creation of the European Union – a model of the coexistence of nations, the most favorable at the moment for the satisfaction of both the social and national needs of each individual included in it. Thus, the contribution of the founders of “proletarian internationalism” to the study of their contemporary social problems is proven, and the possibility of solving these problems in other ways than the Soviet followers of Marx and Engels did, implementing the Leninist concept of “nations fusion”, which in practice meant assimilation by Russians, as the most “revolutionary” nation, of all other nations that fell under their rule.

Key words: assimilation, internationalism, chauvinism, nationalism, identity, Russian aggression, messianism.

*В найближчій світовій війні з лиця землі
зникнуть не лише реакційні класи і династії,
але й цілі реакційні народи.
І це також буде прогресом.*

Енгельс. Боротьба в Угорщині (Енгельс, 1955а, с. 186).

Постановка проблеми. Різні покоління марксистів часто пояснювали жахливі процеси в країнах під владою комуністичних режимів, насамперед криваві репресивні кампанії у СРСР, Китаї чи Камбоджі, а також крахи значної частини цих режимів «викривленнями» ідей Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, які зовсім не збирались будувати ГУЛАГів. Це, зокрема, стосувалось і «перегибів» у вирішенні такими режимами «національного питання» шляхом примусу менших народів до асиміляції чи навіть спроб їх фізичного знищення, адже справжні інтернаціоналісти нібито за жодних обставин не могли припускатись до таких дій. Та і самі «основоположники» доклалися до критики імперіалізму, зокрема російського, внаслідок чого їхня робота «Таємниці дипломатичної історії ХІХ століття» не публікувалась у СРСР. Однак детальний аналіз низки їхніх праць дозволяє віднайти і досить вагомі причини того, що російський імперіалізм уже під новою – більшовистською – личиною вчиняв геноциди народів, котрі опинились під його владою, зокрема і українського. Насамперед це поділ націй на революційні та контрреволюційні та пророкування зникнення останніх як «гальмів» суспільного прогресу. Одним із найжахливіших наслідків цього підходу став Голодомор 1932–1933 років – спроба більшовиків «остаточно вирішити» проблему українського селянства, яке вони вважали найконсервативнішою через свою дрібнобуржуазність частиною

і без того контрреволюційного українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика невідповідності низки поглядів Маркса та Енгельса демократичним способам побудови національної політики порушувалась в Україні ще з часів Івана Франка, а потім широко висвітлювалась в емігрантській науковій літературі, яскравими представниками якої були, зокрема, П. Феденко, В. Голубничий та Р. Шпорлюк. Після здобуття нашою країною Незалежності тематика наслідків впровадження марксистських підходів до національної політики була у фокусі досліджень таких учених, як В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко та ін. Серед сучасних західних учених найбільш активно цією темою займається Т. Снайдер.

Метою статті є розкриття справжніх поглядів Карла Маркса та Фрідріха Енгельса на національну політику, які в низці випадків виглядають як цілком шовіністичні стосовно «малих» народів Європи, насамперед слов'ян.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стало поєднання історичного та компаративного методів, що дає можливість виявити дійсні погляди Маркса та Енгельса на майбутнє низки народів, які вони вважали відсталими і у силу цього «контрреволюційними».

Виклад основного матеріалу дослідження. Після краху СРСР та багатьох інших комуністичних режимів інтерес до творів їхніх

«ідеологічних батьків» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса помітно знизився. Проте багато істориків та фахівців з інших гуманітарних наук віддають їм належне як дослідникам, що досить повно висвітлили проблеми, які стояли перед сучасними їм суспільствами. Це пізніше допомогло західним суспільствам подолати значну кількість цих проблем еволюційним шляхом, чому значною мірою цьому допоміг жаж, який ці суспільства відчули, побачивши до чого можуть призвести спроби вирішити такі проблеми революційним, як на теренах колишньої Російської імперії, чином.

А деякі з оцінок Маркса та Енгельса, дані сучасним їм суспільствам, зберігають свою актуальність та підтверджуються і зараз. Зокрема, сучасна вже Росія, розв'язавши агресивну війну проти України, метою якої є не бажання здобути якісь преференції собі, а насамперед не дати українцям жити вільно і нормально та приєднатись до цивілізованого світу, цілком підтвердила марксові тези з вищезгаданої праці про дипломатію: «Страшна й огидна школа монгольського рабства виховала й зростила Московію, яка набула сили лише завдяки тому, що стала віртуозом у вмінні навчати, як бути рабом. Навіть після свого звільнення Московія далі грала свою традиційну роль раба, що став паном. Зрештою, Петро Великий поєднав політичне мистецтво монгольського раба з гордими прагненнями монгольського володаря, якому Чингізхан заповідав здійснити свій план завоювати увесь світ» (Маркс, 2008).

Однак, очевидно, самі того не бажаючи, Маркс та Енгельс дали в руки російських імперців інструмент, яким останні намагались реалізувати свої наміри із завоювання світу в нових умовах, коли зазнали краху, і створена Іваном III за чингізханівським зразком держава, і її ідеологічне підґрунтя – концепція «Москва – третій Рим», яку активно підтримувала російська православна церква. І хоч основоположники комуністичного вчення вважали Росію (через її відсталість) останнім місцем, де могла б реалізуватись їхня ідея соціалістичної революції, саме там вона і втілилась уперше, завдавши величезних страждань населенню колишньої імперії і навіть винищивши значну його частину. І вже як «всесвітньої» (в термінах троцькістів «перманентної»), тобто триваючої постійно до перетворення всіх країн світу

на соціалістичні) революції Кремль намагався її поширити спочатку на всі території, раніше підвладні російським царям, а потім і за їх межі. Це супроводжувалось масовим винищенням усіх незгодних не тільки за класовим принципом, але й за національним, адже передбачало також реалізацію ленінської концепції «злиття націй», що базувалась на ще одній використаній російськими імперцями у своїх цілях ідеї Маркса та Енгельса – пролетарському інтернаціоналізмі, який у разі ближчого розгляду виявляється дуже подібним до шовінізму.

Пов'язано це з тим, що в роботах Маркса і Енгельса знайшли своє продовження ідеї Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля про єдність всесвітньо-історичного процесу та його спрямованість на досягнення вищої мети. В роботах «засновників історичного матеріалізму» називались інші рушійні сили історії, які перемістились з ідеальної в матеріальну площину, інші механізми та кінцева мета, але гегелівські принципи лінійності та європоцентризму у підході до вивчення історії, а також розподіл народів на «цивілізовані» та «варварські» (у Гегеля це звучало як всесвітньо-історичні та неісторичні) у підході до вивчення міжнародних відносин та пророкування відмирання «малих народів» збереглися. Це, своєю чергою, завдяки діям їх послідовників, призвело до величезної кількості негативних наслідків.

Історія, згідно з вченням К. Маркса та Ф. Енгельса, – це процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій, рушійною силою якого є прагнення людей до задоволення своїх вітальних потреб та звільнення від влади природи над ними. В цьому процесі люди отримують усе більше можливостей для застосування всіх своїх здібностей, як фізичних, так і інтелектуальних, і з подальшим його поступом вони все більше стають творцями власної історії, кінцевою метою якої є справедливе і раціональне влаштування суспільства, що є «стрибком із царства необхідності в царство свободи».

Зберігся значною мірою у засновників комуністичної теорії й гегелівський погляд на роль окремих народів і націй у всесвітньо-історичному процесі. Вони усвідомлювали взаємозв'язок між формуванням національних держав та розвитком капіталізму, приписуючи буржуазії зацікавленість та провідну роль в обох цих процесах: «Буржуазія все більше і більше знищує

роздробленість засобів виробництва, власності та населення. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва, сконцентрувала власність у руках небагатьох. Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, зв'язані майже лише союзними відносинами області з різними інтересами, законами, урядами та митними зборами, виявились згуртованими в одну націю, з одним урядом, з одним законодавством, з одним національним інтересом, з одним митним порядком» (Маркс, Енгельс, 1955б, с. 428). І так само, як і Гегель, вони розглядали всі нації лише як частину всесвітньо-історичного процесу, які мають покласти себе на вівтар історії заради реалізації її вищої мети: «Те, що нації зробили як нації, вони зробили для людського суспільства, тільки вся їх цінність полягає в тому, що кожна нація розробила для інших націй одне з тих головних визначень (головних аспектів), в рамках яких прокладає свій розвиток людство, і, таким чином, після того як були випрацьовані: промисловість в Англії, політика у Франції, філософія в Німеччині, вони розроблені для всього світу, і їх всесвітньо-історичне значення, так само як і всесвітньо-історичне значення цих націй, тим самим, завершилось» (Маркс, 1955е, с. 245). А щодо інших націй, які не змогли досягти таких висот, то вони ще різкіші: «Немає жодної країни в Європі, де в якому-небудь куточку не можна було б віднайти один чи кілька уламків народів, залишків колишнього населення, відтіснених та підкорених нацією, що пізніше стала носієм історичного розвитку. Ці залишки нації, безжально розтоптані, за виразом Гегеля, ходом історії, ці уламки народів стають кожен раз фанатичними носіями контрреволюції і залишаються такими до моменту повного їх знищення чи повної втрати ними своїх національних особливостей, як і взагалі вже саме їх існування є протестом проти великої історичної революції...» (Енгельс, 1955а, с. 183).

Таке ставлення Маркса і Енгельса до націй та їх місця в історії пов'язано з тим, що, на їхню думку, в ХІХ столітті вони вже перестали відігравати значну роль у всесвітньо-історичному процесі, оскільки розвиток капіталізму призводить до тісніших економічних зв'язків між різними країнами та континентами. В «Німецькій ідеології» вони пишуть: «Чим ширше стають в ході цього розвитку [історичного процесу]

окремі кола, що впливають один на одного, чим далі йде знищення первинної замкнутості окремих національностей завдяки удосконаленому способу виробництва, спілкуванню і розподілу праці між різними націями, що стихійно розвивається в силу цього, тим все в більшій мірі історія стає всесвітньою історією» (Маркс, Енгельс, 1955в, с. 45). Ця теза була ширше розвинута в «Маніфесті Комуністичної партії», де вона вже перейшла з історіософської у соціально-економічну площину: «Буржуазія шляхом експлуатації всесвітнього ринку зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним. На великий жаль реакціонерів, вона вирвала з-під ніг промисловості національний ґрунт, віковічні національні галузі промисловості знищені і продовжують знищуватись з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, введення яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй, – галузі, що переробляють вже не місцеву сировину, а сировину, яка привозиться з самих найвіддаленіших областей земної кулі, і виробляють фабричні продукти, які споживаються не лише всередині такої країни, але і у всіх частинах світу. Замість старих потреб, що задовольнялись вітчизняними продуктами, виникають нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і самих різних кліматів. На зміну старій, місцевій та національній замкнутості та існуванню за рахунок продуктів власного приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй одна від одної. Це однаковою мірою стосується як до матеріального, так і до духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна односторонність та обмеженість стають все більш і більш неможливими, із великої кількості національних та місцевих літератур утворюється одна всесвітня література» (Маркс, Енгельс, 1955б, с. 427–428).

Ці явища Маркс вважає позитивними, оскільки вбачає в них свідчення прогресу, адже, на його думку, це сприяє задоволенню все більшої кількості потреб людей та усвідомленню пролетарями своєї єдності. І тому він вітає будь-які нововведення, які сприяють подальшому розвитку та зближенню національних економік, незважаючи на те, що це призводить не лише до руйнування традиційних господарських відносин та економік непередових

країн, а й до посилення експлуатації людини людиною: «...капітал долає національну обмеженість та національні забобони, традиційне самовдоволене замкнуте в певних кордонах задоволення існуючих потреб та відтворення старого способу життя. Капітал деструктивний по відношенню до всього цього, він постійно все це революціонує, змитаючи всі перешкоди, котрі гальмують розвиток продуктивних сил, поширення потреб, багатоманітність виробництва, експлуатацію природних та духовних сил та обмін ними» (Маркс, 1955з, с. 387). Але основна причина прихильності Маркса до такого поступу капіталу та завоювання ним усього світу в тому, що це прискорює усвідомлення пролетарями свого становища та необхідності об'єднання не за національною ознакою, а з братами по класу проти ворога, який є спільним для них, незалежно від того, в якій країні вони живуть. І в цьому плані є показовою його «Промова про свободу торгівлі», де говориться, що «...система вільної торгівлі діє розвалююче. Вона викликає розпад попередніх національностей і доводить до крайності антагонізм між пролетаріатом та буржуазією. Одним словом, система вільної торгівлі прискорює соціальну революцію. І ось, панове, лише в цьому революційному змісті й подаю я свій голос за свободу торгівлі» (Маркс, 1955є, с. 418). Це висловлювання висвітлює одну з основних рис марксистського вчення: розгляд явищ з точки зору їх «революційної доцільності», тобто з огляду на те, наскільки вони наближають світову революцію.

А революційна доцільність вимагала на той час подальшого розвитку крупної промисловості, прискорення охоплення нею все більших територій, оскільки це робиться в «інтересах цивілізації», аж до застосування зброї проти народів, які не поспішають до неї залучатися. Тому Енгельс виправдовує завоювання Сполученими Штатами у Мексики Каліфорнії і відкидає звинувачення моралістів у сторону американців, які рухають вперед історію: «І що за біда, якщо багата Каліфорнія, вирвана з рук лінивих мексиканців, котрі нічого не зуміли з нею зробити? І що поганого, якщо енергійні янки швидкою розробкою тамтешніх золотих розсипів примножать засоби обороту, в короткий час сконцентрують у найбільш придатних місцях тихоокеанського узбережжя

густе населення та широку торгівлю, створять великі міста, відкриють пароплавне сполучення, проведуть залізницю від Нью-Йорка до Сан-Франциско, вперше дійсно відкриють Тихий океан для цивілізації і третій раз в історії дадуть новий напрям світовій торгівлі? Звичайно, «незалежність» деякого числа каліфорнійських та техаських іспанців може при цьому постраждати; «справедливість» та інші моральні принципи, можливо, деінде будуть порушені; але яке значення це у порівнянні з такими всесвітньо-історичними фактами?» (Енгельс, 1955г, с. 292–293). Не менш відвертий Енгельс і у висловлюваннях щодо середньовічних воєн у Європі, коли більш передові, на його погляд, народи пригноблювали інші, адже цим самим перші примушували останні йти в ногу з прогресом: «...чи можна бачити «злочин» та «прокляту політику» в тому, що в епоху, коли взагалі в Європі крупні монархії стали «історичною необхідністю», німці і мадяри з'єднали всі ці маленькі, хилі та безсилі національності в одну велику державу і тим самим зробили їх здатними взяти участь в історичному розвитку, для якого вони, залишені напризволяще, залишились би зовсім чужі! Звичайно, при цьому справа не обходиться без того, щоб не розтоптати декілька нижніх національних квіточок. Але без насильства та в результаті неблаганної безжалісності нічого в історії не робиться...» (Енгельс, 1955г, с. 298).

Так Енгельс розцінював права різних народів на тих етапах історії, коли національна належність відігравала значну роль, особливо для формування капіталістичних відносин. Коли ж він розглядає сучасний йому капіталізм та прогнозує перехід до соціалізму, то в національних особливостях вбачає лише анахронізм, який має долатися всіма доступними засобами, без огляду на мораль, справедливість та людяність: «Вже буржуазія завдяки своїй промисловості, своїй торгівлі, своїм політичним інститутам, працює над тим, щоб вирвати дрібні, замкнуті, такі, що живуть лише власними інтересами, окремі місцевості зі стану обособленості, зв'язати їх одну з одною, злити їх інтереси воедино, розширити їх місцевий кругозір, знищити їх місцеві звичаї, моди і погляди, і з багатьох, дотепер незалежних одна від одної, провінцій і місцевостей створити велику націю зі спільними інтересами, правами та поглядами.

Буржуазія вже досягла значної централізації. Пролетаріат дуже далекий від того, щоб вважати себе цим ущемленим; навпаки, саме ця централізація лише і дає йому можливість об'єднатися, отримати в демократії належний політичний світогляд і перемогти зрештою буржуазію. Демократичному пролетаріату потрібна буде централізація не лише в тому вигляді, в якому її почала здійснювати буржуазія, але він повинен буде здійснити її в значно більших розмірах. У той короткий період французької революції, коли у разі панування партії Гори пролетаріат стояв біля державного керма, він проводив централізацію всіма засобами, за допомогою картечі та гільйотини. Демократичний пролетаріат, коли тепер він знову встановить своє панування, повинен буде централізувати не лише кожну країну окремо, але якомога швидше об'єднати всі цивілізовані країни» (Енгельс, 1955в, с. 355).

Для того щоб далі розглядати погляди Маркса й Енгельса на перспективи розвитку міжнародних відносин у світі, необхідно хоча б коротко зупинитися на їхніх етичних поглядах. На відміну від Канта, який стверджував, що індивід повинен у своїх діях керуватися категоричним імперативом, тобто універсальними моральними нормами, та від Гегеля, який вважав, що моральним імперативом для індивіда стає національний етос, тобто традиційні національні норми та цінності, які є складниками «народного духу», засновники історичного матеріалізму дотримувались думки, що етичні переконання індивіда базуються на його класовій належності, і моральна сторона вчинку має оцінюватися з точки зору користі, яку він має для класу, до якого належить той, хто його вчинив. А оскільки «найпрогресивнішим» та «найдемократичнішим» для них був клас пролетарів, то все, що йшло на користь цьому класу (зростання крупної промисловості, стирання національних кордонів, завоювання капіталом нових територій), було, на їхню думку, прогресивним. Таке ж було їх ставлення і до засобів, за допомогою яких пролетаріат мав боротися за своє звільнення: їх слід визначати не за моральними критеріями, а за критеріями історичної необхідності та революційної доцільності, адже для певних обставин і певного часу ефективними стають різні засоби. Тому в роботі «Персія і Китай» Енгельс

написав: «... в народній війні засоби, застосовані повсталюю нацією, потрібно розцінювати не з точки зору загальноприйнятих правил регуляторної війни чи якого б там не було іншого абстрактного критерію, а лише з точки зору того ступеня цивілізації, котрого досягла повсталася нація» (Енгельс, 1955є, с. 222). Це – яскравий приклад прояву в їхній теорії історичистського морального релятивізму, який відкидав можливість встановлення універсальних для всього людства моральних норм, аргументуючи це тим, що кожна епоха має свої особливості і, відповідно, моральні норми, прийнятні для однієї, є неприйнятними для іншої. Такий моральний релятивізм у синтезі з класовим підходом і становить ядро марксистської етики, згідно з якою все оцінюється з точки зору революційної доцільності та сприяння встановленню диктатури пролетаріату. Все ж те, що стоїть на заваді досягненню цієї мети, все, що обмежує всесвітню боротьбу пролетаріату, в тому числі й національні особливості, має бути знищено.

Така позиція Маркса і Енгельса в національному питанні пояснюється тим, що роль національної належності пролетаріату вони вважали неоднозначною. Так, на етапі становлення капіталістичних відносин, коли буржуазія відвоювала у феодалів владу в країні та оборонялась від міжнародної реакції, усвідомлення народними масами своєї національної належності, а отже, і єдності з національною буржуазією в боротьбі проти спільного ворога, яким був феодализм, відіграла свою позитивну роль. Ця позитивна роль зберігається навіть на перших етапах боротьби пролетаріату з буржуазією, оскільки, згідно з «Маніфестом Комуністичної партії», «якщо не за змістом, то за формою боротьба пролетаріату проти буржуазії є спочатку боротьбою національною. Пролетаріат кожної країни, звичайно, повинен спершу покінчити із власною буржуазією» (Маркс, Енгельс, 1955б, с. 435). Але на подальших етапах цієї боротьби національна належність робітника відіграє негативну роль, оскільки є стримуючим фактором, що не дає робітнику усвідомити свою єдність з робітниками інших націй, а отже, вийти в цій боротьбі на міжнародний рівень, без чого перемога пролетаріату в одній країні є хисткою, якщо враховувати взаємозалежність національних економік. Про це Маркс говорить у документах Міжнародного

товариства робітників, створеного саме для об'єднання зусиль пролетаріату: «І навіть організації робітничого класу в національному масштабі загрожує поразка через недостатню його організованість в інших країнах, оскільки всі країни конкурують на світових ринках і тому взаємозумовлюють одна одну. Лише інтернаціональний союз робітничого класу може забезпечити його повну перемогу. Саме ця проблема і зумовила створення Міжнародного Товариства Робітників. Воно не штучне породження якої-небудь секти чи теорії. Воно – плід ... росту робітничого руху, котрий, своєю чергою, породжується природними та нездоланими тенденціями сучасного суспільства (Маркс, 1955ж, с. 336).

В інших роботах Маркса і Енгельса ця позиція розвинута далі і аргументується не лише в термінах національної доцільності, а й крізь призму сутнісного (природного) інтернаціоналізму пролетарів. Національна держава для них – витвір буржуазії, засіб, за допомогою якого вона бореться проти буржуазії інших націй на міжнародній арені та проти пролетаріату у своїй країні. Пролетаріат же за своєю природою є явищем інтернаціональним, його становище однакове в усіх країнах, він однаково відчужений від національної економіки і від національної культури, з усіма її складниками, оскільки і та, й інша в усіх країнах є витворами національної буржуазії та служать їй: «У пролетаря немає власності, його відношення до сім'ї і дітей немає нічого спільного з буржуазними сімейними відносинами; сучасна промислова праця, сучасне ярмо капіталу, однакове як в Англії, так і у Франції, як в Америці, так і у Німеччині, стерли з нього всілякий національний характер. Закони, мораль, релігія – все це для нього не більше як буржуазні забобони, за якими приховуються буржуазні інтереси» (Маркс, Енгельс, 1955б, с. 434). Внаслідок цього пролетар має бути байдужим до свого етнічного походження, яке не впливає на його соціальний статус. Так само він має бути байдужим і до етнічного походження іншого пролетаря, як того, що живе і працює поруч, так і того, що живе в іншій країні чи навіть на іншому континенті, оскільки вони є його реальними чи потенційними союзниками. Так само пролетар байдужий і до національності будь-якого капіталіста і бачить у ньому лише свого

класового ворога, з яким має боротися у союзі з іншими пролетарями, відкидаючи як непотрібний баласт свою національність: «А пролетарі в усіх країнах мають одні й ті ж інтереси, одного і того ж ворога, у них попереду одна і та ж боротьба; пролетарі в масі вже в силу своєї природи вільні від національних забобонів, і весь їх духовний розвиток і рух по суті гуманістичний і антинаціональний. Тільки пролетарі здатні знищити національну відособленість, тільки пролетаріат, що пробуджується, може встановити братство між різними націями» (Енгельс, 1955з, с. 590).

Питання братства між націями часто порушувалося Марксом і Енгельсом, які вважали його досягнення необхідним та неминучим. Але вони стверджували, що цього не може статися, поки при владі перебуває буржуазія, тому що «...буржуазія кожної країни має свої особливі інтереси, а оскільки ці інтереси для них вищі за все, вона не здатна піднятися вище національності» (Енгельс, 1955з, с. 590). Більш того, збереження національної відособленості і навіть ворожнечі, на їхній погляд, необхідно силам реакції для утримування в покорі народних мас, і лише прихід до влади пролетаріату усуне джерела міжетнічних конфліктів, про що писав Енгельс у роботі «Чеським товаришам до Першого травня»: «Те, що робітники Богемії обох національностей у той час лише відчували, вони тепер знають; вони знають, що всі ці національні суперечки можливі лише при пануванні крупних феодалів та капіталістів; що вони служать лише для того, щоб увіковічувати це панування; що у чеських та німецьких робітників одні й ті ж інтереси і що як лише робітничий клас доб'ється політичного панування, буде усунуто будь-яку причину для національної ворожнечі. Бо робітничий клас за самою своєю природою інтернаціональний...» (Енгельс, 1955к, с. 420).

Маркс, своєю чергою, вивчаючи розклад сил у Європі середини XIX століття і особливо досвід революцій 1848 року, пов'язував з перемогою пролетаріату не лише встановлення братства націй, а й успіх національних революцій, які, на його думку, вже не можна розглядати без зв'язку з революцією соціальною: «... доля цих [1848 р.] національних революцій була поставлена у залежність від долі пролетарської революції, зникла їх ілюзорна самостійність

і незалежність від великого соціального перевороту. Ні угорець, ні поляк, ні італієць не будуть вільними, поки робітник залишається рабом. Нарешті, перемоги Священного союзу призвели до таких змін у Європі, котрі дають підстави припускати, що будь-яке нове пролетарське повстання у Франції неминуче потягне за собою *світову війну*. Нова французька революція вимушена буде вийти за національні рамки і завоювати собі європейську арену, на котрій лише й може бути здійснена соціальна революція XIX століття (Маркс, 1955в, с. 31–32).

Такий підхід пояснюється тим, що для Маркса і Енгельса на першому місці завжди стояла проблематика звільнення пролетаріату, а національно-визвольні рухи розглядалися ними лише в контексті рухів соціальних, як боротьба поневолених народних мас проти феодалів та буржуазії, які в такому випадку були представниками іншої національності. Також національно-визвольні рухи допомагали народним масам організуватися і для подальшої боротьби з національною буржуазією, яка в новоутворених країнах приходила до влади. Інші аспекти міжнародної взаємодії Маркса, Енгельса та їх послідовників цікавили мало, що відверто показано в одному з документів Генеральної ради Міжнародного товариства робітників: «Міжнародне товариство не визнає особливих національних інтересів робітників, котрим довелося народитися в різних країнах» (Маркс, Енгельс, 1955а, с. 521).

Невизнання національних інтересів робітників Маркс і Енгельс пояснювали їх відсутністю, адже, як говорилося вище, національна держава для них – витвір і знаряддя національної буржуазії і лише для неї вона може бути батьківщиною. Пролетарі ж, навпаки, не можуть мати почуття патріотизму, оскільки в їхніх інтересах прискорення стирання національних кордонів, яке допоможе їм об'єднатися в боротьбі зі спільним ворогом: «Робітники не мають вітчизни. І не можна відняти те, чого в них нема. Оскільки пролетаріат повинен перш за все завоювати політичне панування, піднятися до становища національного класу, конституюватися як нація, він сам поки що національний, хоча зовсім не в тому розумінні, як розуміє це буржуазія. Національна обособленість та протилежності народів дедалі більше зникають вже з розвитком буржуазії, зі свободою торгівлі,

всесвітнім ринком, однорідністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя. Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення. З'єднання зусиль, принаймні цивілізованих країн, є однією з перших умов звільнення пролетаріату» (Маркс, Енгельс, 1955б, с. 444).

Отже, національність робітника, що має певне значення на етапі становлення капіталізму та початку класової боротьби між пролетаріатом та буржуазією, втрачає це значення з розвитком капіталізму, який уже почав стирати національні відмінності, і втрачає його з кожним новим етапом цього розвитку та розгортанням боротьби пролетаріату за свої права. Коли ж ця боротьба досягне своєї мети – побудови безкласового суспільства, то національна належність повністю втратить своє значення, оскільки це суспільство буде також безнаціональним. Енгельс відверто говорить про це у своєму «Проекті комуністичного символу віри»: «Питання 21. Чи збережуться національності при комунізмі? – Національні риси народів, що об'єднуються на основі принципу спільності, саме в результаті цього об'єднання неминуче будуть змішуватися і, таким чином, зникнуть, так само ж як і відпадуть всілякі станові та класові розбіжності внаслідок знищення їх основи – приватної власності» (Енгельс, 1955и, с. 359–360).

Але якщо у прогнозах на віддалене майбутнє Маркс і Енгельс були інтернаціоналістами і пророкували встановлення братерських відносин між представниками різних націй, хай і шляхом стирання національних особливостей, то в поглядах на сучасний їм стан справ у Європі та на найближчу перспективу просвічується відвертий шовінізм, в якому чітко проглядається гегелівська концепція «неісторичних» народів. Проте якщо Гегель поділяє народи на історичні та неісторичні по тому, наскільки в утворених ними державах розкритий світовий дух, то Маркс і Енгельс поділяли нації на життєздатні та нежиттєздатні за їх чисельністю та за тим, наскільки в них розвинувся капіталізм, а отже, створено умови для об'єднання пролетарів у боротьбі за свої права. На їхній погляд, лише великі країни з багатомільйонним населенням могли стати справжньою ареною для розгортання робітничого руху і переростання його у соціальну революцію, тому

що «лише такі держави являють нормальну політичну організацію пануючої європейської буржуазії і є разом з тим необхідною умовою для встановлення гармонійного інтернаціонального співробітництва народів, без котрого неможливе панування пролетаріату» (Енгельс, 1955й, с. 421–422). А звідси випливає і чітка позиція соціалістів на підтримку таких держав: «...у всіх країнах політика революційної партії завжди була направлена на міцне об'єднання великих національностей, раніше розчленованих на дрібні держави, і на забезпечення незалежності та могутності не таким уламкам національностей, як датчани, хорвати, чехи, словаки і т. д. і т. п., що із самого початку налічували від одного до трьох мільйонів кожна, чи таким змішаним псевдонаціям, як швейцарці та бельгійці, а багаточисленним та життєздатним націям, нині пригніченим пануючою в Європі системою. Європейська конфедерація республік може бути утворена лише крупними та рівними за силою націями, такими як французька, англійська, німецька, італійська, угорська і польська, але зовсім не такими жалюгідними та безсилимими так званими націями, як датчани, голландці, бельгійці, швейцарці і т. д.» (Енгельс, 1955ж, с. 61).

Доля ж цих «жалюгідних та безсилимих так званих націй» Енгельса не цікавить, про що він говорить у листі до К. Каутського: «Ви можете спитати мене, невже я не маю жодної симпатії до малих слов'янських народів та уламків народів, розділених трьома клинами: німецьким, мадярським та турецьким? І насправді – до чорта мало...» (Енгельс, 1955л, с. 223). А в листі до Е. Бернштейна він пояснює причину такого ставлення: «Ми повинні разом боротися за звільнення західноєвропейського пролетаріату і цій цілі підкорювати все інше. І який би інтерес не викликали балканські слов'яни і т. п., але якщо їх визвольні намагання вступають у колізію з інтересами пролетаріату, то мені до них абсолютно немає діла» (Енгельс, 1955м, с. 230) і трохи далі, говорячи про сербів, хорватів, чорногорців, визнає: «Я достатньо авторитарний, щоб вважати існування таких маленьких відсталих народностей в центрі Європи анахронізмом» (Енгельс, 1955м, с. 231). Таким же анахронізмом є для Енгельса і спроба цих «жалюгідних та безсилимих так званих націй» зберегти хоч якісь ознаки своєї етнічної ідентичності:

«Чи не пора, нарешті, фламандцям почати вживати одну мову, а цією мовою може бути лише французька» (Енгельс, 1955д, с. 124).

Отже, революційна доцільність вимагає утворення в Європі «великих життєздатних націй», ознаками яких є «значна чисельність та суцільна територія», а все, що стоїть на заваді цьому процесу, як, наприклад, прагнення менших європейських народів зберегти свою етнічну ідентичність шляхом відновлення національних держав, є контрреволюційним, оскільки це зменшило б території, на яких мали б функціонувати великі нації, та створило б перешкоди їх подальшому економічному розвитку. Як приклад можна навести слова Енгельса про можливість відновлення державності слов'янськими народами: «Воістину, становище німців та мадяр було б дуже приємним, якби австрійським слов'янам змогли добитися своїх так званих «прав». Між Сілезією та Австрією вклинилась би незалежна богемсько-моравська держава; Австрія і Штірія були б відрізані «південнослов'янською» республікою від свого природного виходу до Адріатичного та Середземного морів; північна частина Німеччини була б покровсана, як поїдений пацюками хліб! І все це у подяку за те, що німці дали собі труд цивілізувати впертих чехів та словенців, ввести в них торгівлю та промисловість, більш-менш прийнятне землеробство та культуру!» (Енгельс, 1955г, с. 292–293). І трохи далі він додає: «Словенці та хорвати відрізають Німеччину та Угорщину від Адріатичного моря, а Німеччина та Угорщина *не можуть* дати відрізати себе від Адріатичного моря з «географічних та комерційних міркувань», котрі, щоправда, не є перешкодою для фантазій Бакуніна, але все ж існують і являють для Німеччини та Угорщини таке ж життєве питання як, наприклад, для Польщі берег Балтійського моря від Данціга до Риги. А там, де йдеться про існування, про вільний розвиток усіх ресурсів великих націй, там сентиментальне піклування про деяку кількість розкиданих в різних місцях німців та слов'ян не відіграє ніякої ролі» (Енгельс, 1955г, с. 295–296).

Але Енгельс не зупиняється на поділі націй на життєздатні та нежиттєздатні, а йде далі, розділяючи народи на революційні, які змогли сформувати життєздатні нації, та контрреволюційні, які на це не спромоглися, а тому

мають зникнути: «Серед усіх великих та малих націй Австрії лише три були носіями прогресу, активно впливали на історію і ще тепер зберегли життєздатність; це – *німці, поляки, мадяри*. Тому вони тепер революційні. Всім іншим великим і малим народностям і народам належить у найближчому майбутньому загинути в бурі світової революції. Тому вони тепер контрреволюційні» (Енгельс, 1955а, с. 179). Такий поділ пов'язаний з тим, що для збереження своєї етнічної ідентичності меншим народам доводиться протиставитись поглинанню їх великими націями, чим вони, на думку засновників комуністичного вчення, стають на заваді об'єднанню пролетаріату, а отже, і наближенню соціальної революції. До того ж національно-визвольні рухи штовхають народні маси до об'єднання не з братами по класу з інших країн, а зі своєю національною буржуазією, а це завдає відчутного удару міжнародному робітничому руху. Найбільшим же злочином, на думку Енгельса, є протиставлення своїх «вузьконаціональних» інтересів інтересам пролетарської революції, як це сталося в 1848 році у слов'янських областях Австро-Угорщини: «За перспективу своєї жалюгідної «національної самостійності» вони зрадили демократію та революцію австрійської монархії, цьому «центру», «який служить систематичному проведенню деспотизму у серці Європи»... За цю боягузливу підлу зраду революції ми коли-небудь ще жорстоко помстимося слов'янам (Енгельс, 1955г, с. 302).

На контрреволюційні народи, на переконання Енгельса, не поширюється прагнення пролетарів встановити братство між народами, оскільки таке братство може бути встановлено лише між революційними народами: «Гіркий досвід привів до переконання, що «братський союз європейських народів» може бути здійснений не за допомогою пустих фраз та благих побажань, а лише за допомогою радикальних революцій та кривавої боротьби; що йдеться не про братський союз європейських народів під одним республіканським прапором, а про союз революційних народів проти контрреволюційних, союз, який може бути здійснений не на *папері*, а лише на *полі битви*» (Енгельс, 1955г, с. 290).

Не соромиться Енгельс і у виразах про засоби, якими буде вестись така боротьба з народами, які не підуть за революційним німецьким

пролетаріатом, а будуть боротися за самовизначення і «відрікатися від революції всюди, де справа заторкне фантастичну слов'янську національність»: «боротьба безжальна, боротьба не на життя, а на смерть», на винищення та безжальний тероризм – не в інтересах Німеччини, а в інтересах революції» (Енгельс, 1955г, с. 306). Етика марксизму дозволяє відступати від принципів людяності там, де цього вимагає революційна доцільність, отже, для народу, який не йде в ногу з прогресом, є лише два шляхи: асиміляція або фізичне знищення. І саме така доля мала чекати, на думку Енгельса, значну кількість слов'ян, ненавистю до яких, як до контрреволюційних народів, насичені такі його роботи, як «Боротьба в Угорщині», «Революція і контрреволюція в Німеччині» чи «Демократичний панславизм», де більшість слов'янських народів змальовуються як відсталі, нездатні жити самостійним життям і тому як такі, що їх «історія вже протягом століть тягне за собою проти їхньої власної волі» за більш передовими народами чи навіть називаються варварами.

Висновки. Якщо спробувати коротко резюмувати думки Маркса й Енгельса з національного питання, то можна виділити три основні постулати:

1. Всесвітньо-історичний процес, завдяки створеній капіталізмом взаємозалежності світових економік, усе більше стирає відмінності між етнічними групами, згуртовує їх в єдиній нації.

2. Робітничий клас є інтернаціональним за своєю природою, тому для пролетаря його національна належність та право на збереження етнічної та національної ідентичності не відіграють великої ролі, а лише заважають відстоювати свої права спільно з пролетарями інших країн.

3. Неминуча перемога пролетарської революції і встановлення комунізму продовжать процес нівелювання національних відмінностей аж до повного їх зникнення, а будь-які спроби окремих націй протиставитись цьому є контрреволюційними і такими, що стоять на заваді прогресу людства; тому всі народи, а особливо нечисленні, які першими підлягають асиміляції, повинні змиритися із втратою своєї національної ідентичності, адже це є закономірним з точки зору всесвітньо-історичного процесу.

Послідовники Маркса і Енгельса, хоч і не загалом поділяли їхні погляди на національне питання (як, наприклад, радянські дослідники, котрі вважали, що вони «не зовсім точно» оцінювали роль Росії та можливості її пролетаріату, і у примітках до другого видання творів намагалися згладити найбільш антиросійські та антислов'янські висловлювання), поклали ці три основні постулати в основу своїх програм і намагались їх реалізувати, на щастя, безуспішно, але, на жаль, з величезною кількістю жертв на одній шостій частині Землі, чим підтвердили прогноз Івана Франка, що побудована за рецептами Енгельса «народна держава сталась би величезною народною тюрмою» (Франко, 1917, с. 54). Причини цього описав український емігрантський вчений Всеволод Голубничий: «Перетворивши ... марксизм із науки в телеологію, соціалісти й комуністи ХХ стол. не знайшли потрібним по-науковому переоцінити дійсність і розвинути нову теорію відповідно до неї. Керуючися власними цілями, власними політичними інтересами, вони самі стали чи не наймаркантнішим прикладом і доказом помилковості своїх ненаукових теорій національного питання. Вони не зауважили і не усвідомили того, як і коли вони самі стали поводитися не як соціалісти та інтернаціоналісти, а як крайні націоналісти та шовіністи супроти тих націй, яким вони всякими засобами відмовляють право на свободу та самостійність. Вони не помітили того, як історичний розвиток їх власних націй захлиснув їх самих з головою у свій потік і поніс на пороги і скелі міжнаціональних конфліктів. Тільки Сталін виявився достатнім циніком, щоб визнати з часом цей факт і одверто стати по боці шовіністичних російських бюрократів-недоуків» (Голубничий, 1961). А опис наслідків цих процесів міститься в роботах сучасного американського історика Тімоті Снайдера, а саме в праці «Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталінін», де, зокрема, доводиться, що російські більшовики розпочали масштабні та криваві етнічні «чистки» щодо українців чи поляків, наприклад, набагато раніше, ніж нацисти Голокост.

На Заході ж по-своєму осмислили як теоретичні напрацювання Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, так і практичний досвід їх реалізації комуністичними партіями в різних частинах світу. У соціально-економічному плані це

привело до появи соціал-демократичних ідеологій та проєктів соціальної держави, здатної вирішити більшість основних протиріч між різними верствами населення, в тому числі і між роботодавцями та найманими працівниками (у термінології Маркса та Енгельса – між капіталістами та пролетаріатом).

А створення Європейського Союзу стало яскравим прикладом одночасного вирішення питань збереження національної самобутності народів та прискорення економічного розвитку територій завдяки спочатку економічній, а потім і політичній інтеграції. Адже ніщо не заважає збереженню кожним європейцем своєї національної ідентичності, попри його долученість до економічних процесів, які охоплюють весь континент.

Ще на початку європейських інтеграційних процесів вищезгаданий Всеволод Голубничий писав, що «у наш час створюється об'єднаний європейський ринок. Митні кордони, що перешкождали рухові товарів, справді падають. Але виявляється, що падають вони в національних інтересах Німеччини, Франції, Італії і т.д. Нації ніяк не стали на перешкоді цьому; навпаки, вони сіли за спільний стіл і домовилися до спільного інтересу» (Голубничий, 1961). Таким чином вдалось не лише подолати вплив національних кордонів як стримуючого фактора для економічного розвитку та зростання добробуту всіх верств населення, а і сворити найбільший у світі демократичний політико-правовий простір, який є чи не найсприятливішим для реалізації кожного індивіда, незалежно від його соціального чи національного походження. І те, як його цінують невеликі європейські нації – доказ успішності цього проєкту. Як приклад можна навести цілковиту підтримку України, яка, відбиваючи російську агресію, захищає європейські цінності данчанами та голландцями, яких Енгельс називав «жалюгідними та безсилими, так званими націями».

І варто також додати, що європейська інтеграція допомогла вирішити й низку міжнаціональних протистоянь, які століттями ставали приводом для конфліктів на Старому континенті. І мова тут не тільки про те, що вже не так важливо, по який бік франко-німецького кордону знаходяться Ельзас та Лотарингія, адже їхні мешканці можуть вільно подорожувати чи працювати по всій Європі. Вступ

у ЄС Великої Британії та Ірландії дозволив їм укласти Белфастські угоди та зняти конфліктність північно-ірландської проблеми настільки, що навіть так званий «брекзїт» не повернув її гостроти до рівня кривавих протистоянь Ірландської республіканської армії

з Лондоном 1980-х років. Так само прагнення приєднатися до ЄС може допомогти вирішити і протиріччя між сербами та косоварами – одне з найгостріших у сучасній Європі, чи навіть (хоч і у більш віддаленій перспективі) Придністровський конфлікт.

Список використаних джерел:

1. Голубничий, В. (1961). Про соціалістичні теорії національної проблеми. «Сучасність», Мюнхен. № 8, 1961. Стор. 70–80. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/14/holubnichy-socialistische-theorien/>.
2. Маркс, К. (2008). Таємниці дипломатичної історії XIX століття. Розділи з праці. *Всесвіт*. 2008. № 9–10. С. 132–146. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/501/41/>.
3. Франко, І.Я. (1917). Що таке поступ? Нью-Йорк: Українська книгарня, 1917. 63 с.
4. Маркс, К. (1955а). Временный устав Товарищества. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 16. С. 12–13.
5. Маркс, К. (1955б). К критике политической экономии. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 13. С. 1–167.
6. Маркс, К. (1955в). Классовая борьба во Франции. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 7. С. 5–110.
7. Маркс, К. (1955г). Наброски «Гражданской войны во Франции». *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 17. С. 497–616.
8. Маркс, К. (1955д). Общий устав и временный регламент Международного Товарищества рабочих. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 17. С. 445–460.
9. Маркс, К. (1955е). О книге Листа «Национальная система политэкономии». *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 42. С. 228–258.
10. Маркс, К. (1955е). Речь о свободе торговли. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 4. С. 404–418.
11. Маркс, К. (1955ж). Четвертый годовой отчет Генерального совета Международного Товарищества Рабочих. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 16. С. 331–336.
12. Маркс, К. (1955з). Экономические рукописи 1857–1859 годов. Часть вторая. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 46. Ч. 2. С. 5–551.
13. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955а). Всемирное общество коммунистов-революционеров. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 7. С. 551–552.
14. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955б). Манифест коммунистической партии. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 4. С. 419–459.
15. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955в). Немецкая идеология. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 3. С. 7–544.
16. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955г). Письмо Генерального совета Р.У. Юму. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 44. С. 521–522.
17. Энгельс, Ф. (1955а). Борьба в Венгрии. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 6. С. 175–186.
18. Энгельс, Ф. (1955б). Германия и панславизм. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 11. С. 202–208.
19. Энгельс, Ф. (1955в). Гражданская война в Швейцарии. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 4. С. 349–356.
20. Энгельс, Ф. (1955г). Демократический панславизм. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 6. С. 289–306.
21. Энгельс, Ф. (1955д). Заметки о Германии 1789-1873. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 45. С. 121–126.
22. Энгельс, Ф. (1955е). Какое дело рабочему классу к Польше. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 16, с. 159–160.
23. Энгельс, Ф. (1955е). Персия и Китай. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 12. С. 218–224.
24. Энгельс, Ф. (1955ж). Письмо из Германии. Война в Шлезвиг-Гольштейне. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 44. С. 60–63.

25. Энгельс, Ф. (1955з). Празднество наций в Лондоне. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 2. С. 587–599.
26. Энгельс, Ф. (1955и). Проект коммунистического символа веры. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 42. С. 354–360.
27. Энгельс, Ф. (1955й). Революция и контрреволюция в Германии. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 8. С. 3–113.
28. Энгельс, Ф. (1955й). Редакции газеты Volkfreund. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 22. С. 265–266.
29. Энгельс, Ф. (1955й). Роль насилия в истории. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 21. С. 419–479.
30. Энгельс, Ф. (1955к). Чешским товарищам к Первому мая. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 22. С. 420.
31. Энгельс, Ф. (1955л). Энгельс Ф. – Карлу Каутскому, 7 февраля 1882 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 35. С. 219–224.
32. Энгельс, Ф. (1955м). Энгельс Ф. – Эдуарду Бернштейну 22-25 февраля 1882 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 35. С. 228–236.
33. Энгельс, Ф. (1955н). Энгельс Ф. – Эдуарду Бернштейну 9 октября 1886 г. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 6. С. 463–464.

References:

1. Holubnychyi, V. (1961). Pro sotsialistychni teoriyi natsional'noyi problemy [On socialist theories of the national problem]. Retrieved from: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/14/holubnychy-socialistische-theorien/>.
2. Max, K. (2008). Tayemnytsi dyplomatychnoy istoriyi XX stolittya. Rozdily z pratsi [Secrets of diplomatic history of the 19th century. Chapters from work]. *Vsesvit*. 2008. No. 9–10. P. 132–146. Retrieved from: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/501/41/>.
3. Franko, I. Y. (1917). Shcho take postup? [What is progress?]. New York: Ukrainian Bookstore, 1917. 63 p.
4. Marx, K. (1955a). Vremennyi ustav Tovarishchestva [Temporary Charter of the Partnership]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 16, p. 12–13.
5. Marx, K. (1955b). K kritike politicheskoy yekonomii [Towards a critique of political economy]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 13. P. 1–167.
6. Marx, K. (1955b). Klassovaya bor'ba vo Frantsii [Class struggle in France]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 7. P. 5–110.
7. Marx, K. (1955г). Nabroski k «Grazhdanskoy voyne vo Frantsii» [Sketches of the “Civil War in France”]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 17. P. 497–616.
8. Marx, K. (1955д). Obshchiiy ustav i vremennyi reglament Mezhdunarodnogo Tovarishchestva rabochikh [General charter and temporary regulations of the International Workers' Association]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 17. P. 445–460.
9. Marx, K. (1955e). O knige Lista “Natsional'naya sistema politekonomii” [On Liszt's book “The National System of Political Economy”]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 42. P. 228–258.
10. Marx, K. (1955e). Rech' o svobode togovli [Speech on freedom of trade]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 4. P. 404–418.
11. Marx, K. (1955ж). Chetvertyy godovoy otchet General'nogo soveta Mezhdunarodnogo Tovarishchestva Rabochikh [Fourth annual report of the General Council of the International Workers' Association]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 16. P. 331–336.
12. Marx, K. (1955з). Ekonomicheskiye rukopisi 1857–1859 godov. Chast' vtoraya [Economic manuscripts of 1857–1859. Part two]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 46. Part 2. P. 5–551.
13. Marx, K., Engels, F. (1955a). Vsemirnoye obshchestvo kommunistov-revolutsionerov [World Society of Communist Revolutionaries]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 7. P. 551–552.
14. Marx, K., Engels, F. (1955b). Manifest kommunisticheskoy partii [Manifesto of the Communist Party]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 4. P. 419–459.
15. Marx, K., Engels, F. (1955в). Немецкая идеология [German ideology]. *Marx K., Engels F. Sochineniya*. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 3. P. 7–544.

16. Marx, K., Engels, F. (1955г). Pis'mo General'nogo soveta R.U. Yumu [Letter of the General Council to R.U. Yum]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 44. P. 521–522.
17. Engels, F. (1955a). Bor'ba v Vengrii [Struggle in Hungary]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 6. P. 175–186.
18. Engels, F. (1955б). Germaniya i panslavizm [Germany and Pan-Slavism]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 11. P. 202–208.
19. Engels, F. (1955в). Grazhdanskaya voyna v Shveysarii [Civil War in Switzerland]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 4. P. 349–356.
20. Engels, F. (1955г). Demokraticeskii panslavizm [Democratic Pan-Slavism]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 6. P. 289–306.
21. Engels, F. (1955д). Zametki o Germanii 1789-1873 [Notes on Germany 1789–1873]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 45. P. 121–126.
22. Engels, F. (1955е). Kakoye delo rabochemu klasu k Pol'she [What does the working class care about Poland]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 16. P. 159–160.
23. Engels, F. (1955е). Persiya i Kitay [Persia and China]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 12. P. 218–224.
24. Engels, F. (1955ж). Pis'mo iz Germanii. Voyna v Shlezvig-Gol'shteyne [Letter from Germany. War in Schlesing-Holstein]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 44. P. 60–63.
25. Engels, F. (1955з). Prazdnestvo natsiy v Londone [Commonwealth Day in London]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 2. P. 587–599.
26. Engels, F. (1955и). Proyekt kommunisticheskogo simvola very [Project of the communist creed]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 42. P. 354–360.
27. Engels, F. (1955і). Revolyutsiya i kontrevolyutsiya v Germanii [Revolution and counter-revolution in Germany]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 8. P. 3–113.
28. Engels, F. (1955і). Redaktsii gazety Volksfreund [Editorial boards of the Volkfreund newspaper]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 22. P. 265–266.
29. Engels, F. (1955й). Rol' nasiliya v istorii [The role of violence in history]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 21. P. 419–479.
30. Engels, F. (1955к). Cheshskim tovarishcham k Pervomu maya [To the Czech comrades for the First of May]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 22. P. 420.
31. Engels, F. (1955л). Engel's – Karlu Kautskomu, 7 fevralya 1882 g. [Engels – to Karl Kautsky, February 7, 1882]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 35. P. 219–224.
32. Engels, F. (1955м). Engel's – Eduardu Bernshteynu 22–25 fevralya 1882 g. [Engels – to Eduard Bernstein February 22–25, 1882]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 35. P. 228–236.
33. Engels, F. (1955н). Engel's – Eduardu Bernshteynu 9 oktyabrya 1886 g. [Engels – to Eduard Bernstein, October 9, 1886]. *Marx K., Engels F. Sochineniya. 2-ye izd. [Works. 2nd ed.]*. Moscow: Gospolitizdat, 1955. Vol. 6. P. 463–464.